

Summary

In the article is examined the history of legal self-education as the category of theory's right. The analysis of researches of this concept is conducted in philosophy, pedagogics and jurisprudence.

Key words: legal self-education, legal self-perfection, legal knowledges.

Отримано 9.11.2009

А. І. СИДОРОВ

*Артем Ігорович Сидоров, аспірант
Київського університету права НАН
України*

**ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ**

Питання визначення сутності держави належить скоріше до питання теорії, а вже потім знаходить своє практичне втілення. У сучасних умовах реформації та трансформації не лише державно-правових інституцій, а й соціуму взагалі, безумовно відбувається зміна та поява нових концептуальних ідей в усіх суспільних науках. У той же час не можливо не помітити, що з такими трансформаційними процесами пов'язується і процес «зближення» суспільних наук між собою на методологічній основі. Загальнометодологічний принцип комплексності наукового дослідження (пізнання) набуває рис теоретичної основи методології пізнання, що підтверджується його фактичним застосуванням вченими в процесі теоретико-правових досліджень.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише постійним науковим інтересом до питання визначення сутності держави, а й тим, що автор застосовує метод функціонального аналізу держави як один із способів визначення її сутності, який і в сучасній науці не знайшов повного системного обґрунтування в дослідженнях категорії держави як юридичної за змістом і сутністю.

Процес дослідження сутності держави, на нашу думку, має розпочинатись з визначення саме змісту категорії «сутність держави» як такої. Це надасть можливість виокремити мету аналізу – встановлення змісту і значення категорії «сутність». Не вдаючись до дискусії щодо цього питання та акцентуючи увагу, що воно не є безпосереднім об'єктом даного дослідження, приймемо за основу визначення категорії «сутність» як філософської категорії, що відображає головне, основне, визначальне в предметі, таке що зумовлює глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення¹. Таким чином, категорію «сутність держави» в загальних рисах можна визначити як засіб, що відображає основне, визначальне в державі, становить її основу. Хоча в історії філософії та ідеях правників-мислителів достатньо часто у визначенні держави, за висловом Л. Гумпловича, «відображали не те, чим була і є держава у дійсності, а те чим вона має бути за суб'єктивним поглядом та ідеалам окремого політика та філософа»². Враховуючи те, що держава за своїм змістом, незалежно від критерію часово-просторового її існування, завжди була і залишається інститутом соціальним, без суспільства держава існувати не може, не беручи до уваги теоретично можливі фантастично-футуристичні концепції існування держави із роботами без людей, то і визначати сутність держави без посилання на її суспільну природу, вважаємо, є безпідставним. Саме зважаючи на соціальну природу держави в сучасній юридичній літературі вченими наводяться такі концепції визначення сутності держави, які в загальних рисах теоретичного спрямування можна охарактеризувати як антропоцентричні або соціоцентричні, тобто коли держава існує для людини (суспільства), а не

навпаки. Не піддаючи критиці чи встановлення штату «вірно» / «не вірно», розглянемо деякі з них. Так, наприклад, Р. В. Енгибарян та Ю. К. Краснов у широкому значенні державу визначають як політичну, територіальну, структуровану організацію суспільного життя на основі права³. Деякі вчені прямо не наводять визначення сутності держави (або визначення держави), вказуючи при цьому на існування, притаманність державі певних ознак. Так, зокрема, М. М. Марченко виокремлює такі ознаки держави як: наявність окремого існуючого апарату влади та управління, розподіл населення на територіальні одиниці, наявність суверенітету, існування податків, існування символіки⁴. В свою чергу В. І. Червонюк визначає сутність держави через наявність таких ознак: держава є універсальною організацією суспільства; держава є публічною, правовою, суверенною організацією влади; держава є такою соціальною силою, яка має монополію на легітимне застосування примусу; держава є поєднаним протиріччям між класовим та загальнолюдським (тобто, з одного боку, держава повинна захищати загальнолюдські інтереси, а з іншого – як історично підтверджено, держава стає на бік найсильнішого соціального класу); держава повинна виконувати функції суспільного «посередника»⁵. Російський вчений В. І. Четвернін, обґрунтовуючи лібертарну теорію розуміння держави як єдино істинну та вірну, заперечує можливість існування соціологічної концепції держави, згідно якої він визначає «сутність держави як організоване насилля, як політичну силу, яка не може бути обмежена правом і яка свавільно визначає міру свободи підвладних»⁶, а також заперечує можливість існування легістської концепції держави згідно з якою він визначає сутність держави як «оформлений законами апарат політичної влади, його законну організацію та функціонування, законну компетенцію владних органів»⁷. Згідно ж лібертарної теорії держава є правовою формою (правовий тип) організації та функціонування публічної політичної влади⁸. Цікавим є підхід до визначення сутності держави А. П. Глебова, який характеризує сутність держави виокремлює сутність першого порядку – сукупність таких властивостей держави, які характеризують її як політико-територіальну організацію влади – та сутність другого порядку – класову сутність. Вчений наголошує на існуванні більш глибокого рівня пізнання сутності держави через виявлення її основи, якою, за його поглядами, є «сукупність виробничих відносин, і перш за все, відносин власності, спосіб виробництва, обумовлена ними соціальна структура суспільства, а в цілому – громадянське суспільство»⁹. Професор О. Ф. Скакун вважає, що з моменту виникнення держави було визначено два аспекти її сутності: класовий аспект та загальносоціальний аспект¹⁰. У свою чергу С. Л. Лисенков вказує на те, що сутність держави полягає в тому, що вона виступає організатором і гарантом здійснення певного типу суспільних відносин¹¹.

Кожна із перелічених вище позицій вчених, вважаємо, заслуговує на увагу та аналіз. На нашу думку, не претендуючи на її безспірність, жодна із зазначених ідей не спроможна дати більш-менш вичерпної відповіді на проблему визначення сутності держави з огляду на те, що категорія сутності держави розглядається вченими виключно як універсальна, тобто незалежна від інших факторів (зовнішніх або внутрішніх). Однак, на наш погляд, категорію сутності держави можливо розглядати виключно як зумовлену історично-просторовим критерієм. Будь-який інший спосіб визначити сутність держави приречений на поразку, тобто є не істинним. Адже, намагаючись визначити сутність держави як таку, науковець зустрінеться з проблемою, яку ще Імануїл Кант окреслив як «річ в собі», що не надає можливості остаточно і єдино вірно визначити сутність держави. В обґрунтування зазначеного твердження пропонуємо ідею: виходячи з загальнотеоретичних знань про історичний розвиток людства держава як форма існування суспільства не є природнім елементом суспільства, тобто таким, який притаманний суспільству з моменту його утворення, а спричиняється самим суспільством з процесом його розвитку та ускладнення. Підтвердженням цього, зокрема, є той факт, що навіть в сучасних умовах розвитку людства існують такі суспільства, які не потребують свого існування у формі держави, наприклад, деякі племена в Африці, які існують у додержавній формі. Сучасний етап (з урахуванням економічної допомоги з боку інших держав світу) свідчить про тенденцію зменшення їх кількості та їх переходу до державної форми існування, але це означає, що момент та причини виникнення держави залежать

від еволюційності суспільства, тобто від його поступового розвитку та зміни (формування) структури. Як логічний висновок можливо стверджувати про те, що сутність держави на початку виникнення так чи інакше була зумовлена причинами її формування, структурою суспільства, яка існувала на момент виникнення. Визначення сутності сучасної держави навряд чи можна поставити в залежність від причин виникнення тієї держави, яка була декілька тисячоліть тому, тим більше, що структура теперішнього суспільства набагато складніша (з огляду на наукові соціологічні дослідження), аніж тоді. Визначення держави класиками марксистсько-ленінського вчення як машини для пригнічення одного класу іншим було абсолютно логічним, враховуючи історичний досвід розвитку держави того часу. Але керівництво СРСР того часу так і не зробило необхідних висновків про те, що таке пригнічення як основна реакція по суті на соціальний конфлікт веде до занепаду (руйнації або трансформації) держави як цілісної системи. Такий занепад в умовах переважного «подавлення» соціальних конфліктів завжди, як свідчить історія, питання лише часу. Сучасна держава, і на цьому наголошують як вчені соціологи, так і деякі вчені-юристи, перш за все з метою її самозбереження як системи, застосовує в процесі реалізації політичної влади переважно метод подолання соціального конфлікту для знаходження соціального компромісу. Таким чином, сутність держави, вважаємо, можна дослідити виключно в межах конкретно-визначених історико (часово)-просторових умов.

На субстанційному рівні визначення сутності держави найбільш чітко знаходить своє відображення у взаємозв'язку двох методів дослідження соціальних явищ: сутнісно-субстанційному та функціональному¹². Як підкреслюється у класичному, сформульованому за радянських часів, загальному визначенні, функції держави – це напрямки діяльності держави, в яких знаходить своє відображення її сутність. Навіть у такому простому за своїм змістом визначенні функцій держави було зафіксовано, що сутність держави можна визначити, зокрема (але не виключно), дослідивши які функції вона виконує. В юридичній науці радянської доби проблемам теорії функцій держави вчені-теоретики почали приділяти особливу увагу (принаймні почали публікувати свої дисертаційні дослідження) лише з початку 60-х років ХХ століття. Основними причинами, вважаємо, були скоріш політичні фактори (зокрема, розвінчування культу особистості Сталіна, «хрущовська відлига» та ін.), аніж будь-які інші, які, безумовно, теж мали місце, хоча й не відігравали першочергової ролі (соціальні, економічні, відновлення держави після військових подій і т.п.). Серед вчених, праці яких присвячені дослідженням теоретичних проблем функцій держави, можна назвати таких, як: М. І. Байтін, А. П. Глебов, А. І. Денисов, Л. І. Загайнов, Л. І. Каск, В. Ф. Погорілко, І. С. Самощенко, М. В. Черноголовкін та інші. Слід зауважити на тому, що як визначення самої категорії «функції держави», так і їх класифікація мають важливе значення в процесі застосування методу функціонального аналізу (функціонального підходу) у дослідженні держави, проте далеко не єдине (не одиничне).

В сучасній теоретичній юриспруденції, не дивлячись на актуальність дослідження функцій держави, на жаль, фундаментального дослідження з питань теорії функцій держави немає. Натомість науковці здійснюють лише дослідження певної функції держави у визначеній сфері суспільного життя. Спрошене розуміння та небажання науковців переосмислити саму категорію «функції держави» в юридичній науці на пострадянському просторі призводить до примітивізму у формулюванні сутності функціонального аналізу як методу дослідження держави. На початку публікації ми наголошували на тому, що в сучасних умовах відбувається процес зближення суспільних наук між собою на методологічній основі. Враховуючи те, що держава, перш за все, є суспільним інститутом, то й використання у процесі її юридичного дослідження досвіду й знань інших соціальних наук, й зокрема соціології, ми вважаємо, є не лише гносеологічно та евристично виправданим, але й цінним для пізнання сутності держави. Так, у соціології в ХХ ст. було розроблено, остаточно сформовано та визначено американськими соціологами Т. Парсонсоном та Р. К. Мертонем функціональний аналіз як одну з основних соціологічних теорій дослідження суспільства. Враховуючи, що термін «функціональний аналіз» складається з двох пов'язаних понять, то логічно припустити, що на його змістовне наповнення впливає й зміст кожного з цих понять взятого окремо.

Змістовна плутанина (за висловом Р. К. Мертон) з терміном «функції» притаманна не лише соціологічній науці. Так, наприклад, В. Г. Тарасенко, досліджуючи питання про правове визначення функцій, використовуючи знання соціології, наголошує, що функція – це не діяльність, не вид діяльності, а співвідношення між видами діяльності, яке робить функціонування доцільним¹³. Р. К. Мертон, зауважує, що з того моменту, як Лейбніц увів поняття «функція», воно має найбільш точне визначення в математиці, де воно позначає певну змінну, що розглядається у відношенні до однієї або більшого числа інших змінних, через які вона може бути виражена і від значення яких залежить її власне значення. Термін функція може також включати в себе такі поняття як «взаємозалежність», «взаємне відношення» або «взаємопов'язані зміни». Також Р. К. Мертон наголошує на тому, що термін «функція» може використовуватись і як позначення взаємозв'язку, і як позначення процесу. Крім того у синонімічній єдності з терміном «функція» вченим називаються такі терміни як: застосування, корисність, ціль, мотив, намір, прагнення, наслідок¹⁴. Необережне використання перелічених термінів при схожості їх значення призводить до невірного застосування положень функціонального аналізу. У той же час Р. К. Мертон вказує, що соціальні функції позначають об'єктивні наслідки, а не суб'єктивні наміри (ціль, завдання, мотив). Це ж твердження, вважаємо, абсолютно справедливо можна застосувати і для функціонального аналізу дослідження держави. Адже по суті дослідник аналізує саме наслідок, до якого призвело застосування тієї чи іншої функції держави, її структурних елементів, взаємодії їх між собою і таке інше.

Термін «аналіз» сприймається у соціології (рівно як і в юриспруденції) у філософсько-методологічному значенні як поділ цілого на частини, визначення системи (структури) об'єкта. Аналіз має властивості такого способу дослідження об'єкта (явища), за допомогою якого можна виокремити частини в системі об'єкта, визначити його (об'єкта) структурованість.

Отже, функціональний аналіз, як науковий метод, що має самостійний характер, досліджує не лише функції системи та функції складових системи, їх дисфункції, а й зв'язки між елементами системи, між самою системою та елементами системи, наслідки їх взаємодії, співвідношення функцій системи з її структурою (ефективність системи) та інше.

Класик американської соціології Р. Мертон намагався чітко визначити межі функціонального аналізу як теорії. На думку вченого, функціональний аналіз у загальних рисах має наступні принципи побудови: функціональний аналіз базується виключно на розгляді стандартизованих об'єктів (соціальні явища); функціональний аналіз за певних обставин має на увазі включення до сфери дослідження суб'єктивної мотивації; об'єктивні наслідки складають головний зміст функцій; функція «обслуговує» агрегуємий (цілісний) об'єкт, чим визначає його специфіку; функція примусово пред'являє вимоги, що йдуть від системи, усім задіяним змінним елементам; кожна функція має «механізм» своєї дії; функція може розкривати себе через альтернативи, функціональні еквіваленти та функціональні замітники (варіативність функції); сфера варіативності функції не є безмежною, а лімітується вимогами структурного контексту; функціональний аналіз відкриває простір для динамічного «виміру» структури; функціональний аналіз піднімає проблему валідності дослідження; функціональний аналіз може відігравати ідеологічну роль¹⁵.

У процесі здійснення функціонального аналізу важливим є встановлення не лише наслідків соціального явища, які ми очікуємо та спостерігаємо, а й так звані побічні наслідки, які не передбачаються (за Р. К. Мертоном – явні та латентні функції). Важливим є дослідження як позитивних, так і негативних наслідків такого соціального явища для культурної системи (тобто як функцій, так і дисфункцій).

Враховуючи те, що держава як система, окрім соціальної складової, має у своїй структурі політичну владу, то й положення функціонального аналізу мають бути переглянуті із врахуванням такої обставини. Крім того, важливим аспектом у побудові функціонального аналізу не лише як теоретичної категорії, а і як реально (фактично) застосовуваного методу дослідження є визначення структури самого функціонального аналізу та встановлення принципів здійснення функціонального аналізу.

В якості висновку пропонуємо ідею про те, що застосування методу функціонального аналізу в процесі дослідження сутності держави дає можливість більш повно і субстанційно-орієнтовано отримати знання про роль, значення держави в суспільстві, її структуру та подальший розвиток. Враховуючи певну обмеженість статті її обсягом, нами було дано лише загальну характеристику складної за змістом наукової категорії «методу функціонального аналізу» в аспекті дослідження сутності держави. Безумовно, враховуючи ступінь дослідження, а вірніше – відсутність дослідження даної теоретичної проблеми в наукових працях з теорії держави та права правників пострадянського простору, вона потребує подальшого вивчення.

¹ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2-вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986.

² Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 126.

³ Теория государства и права: учеб.пособие / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 96.

⁴ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 132-140.

⁵ Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. – М.:ИНФРА-М, 2009. – С. 87-92.

⁶ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М.:Норма, 2006. – С. 520.

⁷ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ ред. Академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – С. 528.

⁸ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – С. 532.

⁹ Проблемы теории права и государства: Учебник / Под ред. М. Н. Марченко – 2-е изд., перераб и доп. – М.:Норма, 2008. – С. 193-194.

¹⁰ Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 44.

¹¹ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. – К.: «Юрисконсульт», 2006. – С. 25.

¹² Проблемы теории права и государства: Учебник / Под ред. М. Н. Марченко – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Норма, 2008. – С. 195.

¹³ Тарасенко В. Г. Постулаты права. – М.: Издательский дом «Городец», 2009. – С. 116-117.

¹⁴ Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 207-210.

¹⁵ Покровский Н. Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 116-117.

Резюме

На основі вивчення філософського змісту категорії «сутність», яка відображає визначальне у предметі визначається юридичне значення сутності держави як засобу соціального впливу. Досліджено значення функціонального аналізу у вивченні сутності державних інститутів.

Ключові слова: держава, сутність функції, функціональне призначення, функціональний аналіз.

Резюме

На основе изучения философского содержания категории «сущность» отражающей основное определение предмета, исследовано юридическое значение сущности государства как средства социального влияния. Изучено значение функционального анализа в определении сущности государственных институтов.

Ключевые слова: государство, сущность функции, функциональное назначение, функциональный анализ.

Summary

Legal meaning of the essence of state as a means of social influence is studied on the basis of the philosophical content of the category of the «essence», which reflects the defined in the subject. The importance of functional analysis in the study of the essence of state institutions is studied.

Key words: state, essence, functions, functional purpose, functional analysis.

Отримано 16.12.2009

О. І. ЧАПЛЮК

Оксана Іванівна Чаплюк, здобувач Київського університету права НАН України

ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПРИНЦИПИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ ТА ВИДИ

На сучасному етапі розвитку суспільства основою будь-якої діяльності, що здійснюється певними суб'єктами, є принципи, які визначають межі та процес її здійснення, а також відображають основні ціннісні засади, на яких має будуватись відповідна діяльність. Надзвичайно важливу роль і значення, на сьогодні, відіграють принципи здійснення правотворчості. Адже закони народжуються та включаються до чинного законодавства внаслідок складної діяльності, яка загалом має назву правотворчість. У процесі правотворчості формуються і затверджуються ті правові норми, які відповідають сучасному рівню суспільних відносин і сприяють їхньому впорядкуванню і прогресивному розвитку.

Актуальність дослідження принципів національної правотворчості пояснюється також і тим, що поряд із такою формою державної діяльності як правотворчість на сьогодні в юридичній літературі виокремлюється національна правотворчість, як окремий різновид правотворчості загалом. Сучасні потреби трансформації українського суспільства зумовлюють необхідність дослідження теоретико-методологічних засад та принципів національної правотворчості, оскільки в результаті такої діяльності відбувається формування власне свого національного законодавства, а також за умов посилення тенденції взаємозв'язку і взаємовпливу держав, збереження своєї ідентичності та самобутності під час міжнародного співробітництва в контексті формування норм міжнародного права. Тому проблема наукового дослідження та розуміння поняття, видів і значення принципів національної правотворчості набуває сьогодні актуального теоретичного і практичного значення.

Метою цього дослідження є здійснення комплексного аналізу існуючих поглядів щодо принципів правотворчості загалом, а також визначення поняття принципів національної правотворчості, зокрема. У цій роботі також спробуємо охарактеризувати відповідні різновиди принципів національної правотворчості, з'ясуємо їх значення для здійснення національної правотворчості на сучасному етапі розвитку суспільних відносин.

Вагомий внесок у дослідження питання визначення та сутності принципів правотворчості був здійснений такими відомими вченими, як М. М. Марченко, А. С. Васильєва, А. Ф. Черданцева, Л. А. Морозова, Н. Н. Кресовська, Ж. О. Дзейко та іншими.

Наукове дослідження проблем визначення сутності принципів правотворчості має високий рівень актуальності та необхідності, оскільки саме вони є тим гарантом, який забезпечує якісний та досконалий механізм правотворчої діяльності в цілому. У сучасній юридичній літературі відсутній однозначний підхід щодо визначення характеристики основних принципів, на яких повинна здійснюватись діяльність, що полягає у створенні, формуванні та вдосконаленні норм права, які спрямовані на врегулювання суспільних